

А. А. Савчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

КВІТНЕВА ПРОГРАМА 1858 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПІДГОТОВКУ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ В РОСІЇ

Стаття представляє характеристику Квітневої програми 1858 року як важливого етапу діяльності Головного Комітету з селянської справи і політичної боротьби, яка розгорілась навколо її затвердження. Також досліджено результати Програми для підготовчого процесу реформи 1861 року.

Особливий акцент робиться на дослідження доступних джерел: власне Квітневої програми, а також ряду нормативно-правових документів, що передували її прийняттю чи були викликані Програмою.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., Квітнева програма 1858 р. Росія, Головний Комітет із селянської справи, кріпацтво, Олександр II.

Важливим, але малодослідженим етапом реформи 1861 року є її підготовчий період, зокрема – проміжок від заснування Секретного Комітету до створення Редакційних Комісій. Головними джерелами для дослідження цієї проблеми є Журнали Головного Комітету [1-3], а також – опубліковані нормативно-правові акти, такі як рескрипти генерал-губернаторам Ігнат'єву та Назімову, видані у грудні 1857-го й Квітнева програма 1858 року. Попри значну актуальність цих документів для розуміння процесу підготовки Селянської реформи, вони нечасто згадуються в радянській [9] чи західній [8] історіографії, до сучасного наукового обігу [10] їх вперше ввела дослідник Лариса Захарова у монографії «Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856-1861)» [4], виданій у 1984 році.

Після опублікування рескриптів і в зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 року став Головним комітетом з селянської справи. Розпорядження Олександра II про це перейменування було оприлюднено в указі Сенату 18 лютого 1858 року.

Паралельно з цієї подією у вищих ешелонах влади імперії почали виявлятися перші крупні протиріччя щодо вирішення селянського питання. Зіткнулися дві позиції: Міністерства внутрішніх справ і власне Головного комітету. 30 грудня 1857 року міністр Сергій Ланський представив записку з пропозицією дозволити публікувати в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» статті, «що можуть поступово знайомити публіку з майбутнім новим порядком» [1, с.53]. Секретний комітет 3 січня 1858 року постановив доручити міністрові внутрішніх справ «скласти та подати Комітету проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де були б ясно висловлені мета і бажання уряду щодо задуманого ними звільнення кріпосного стану» [1, с.57]. 22 січня Ланський розіслав проект циркуляра всім членам Секретного комітету. Цей проект не був затверджений і дав початок тривалій боротьбі за нову програму реформи, яка завершилася лише 4 грудня 1858 року.

Проект циркуляру демонстрував першу реакцію імперської влади на розмежування консервативного та ліберального дворянства. Міністерство внутрішніх справ обрало позицію протистояння прагненням московського дворянства позбавити селян права викупу їх садибної осілости та підтримало позицію тверських лібералів поширити викуп на польові наділи.

Втім, після розгляду циркуляру на засіданні 25 січня, з проголошенням своєї позиції не забарився і Таємний комітет: проект Ланського було визнано невідпо-

відним, подальша робота над ним була передана членам Комітету Дмитру Блудову, Михайлу Муравйову, Костянтину Чевкіну та Якову Ростовцеву. Саме останній і підготував новий проект, який було оприлюднено 17 лютого. Але цей варіант циркуляру фактично нічим не доповнював засади, викладені у рескриптах, і тому Олександр II велів Ланському підготувати загальну програму для Губернських комітетів.

Робота над цією програмою проводилася в заснованому 4 березня 1858 року Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Серед повноважень Земського відділу були «попереднє обговорення і обробка всіх справ з питань земської-господарського устрою імперії» [3, с.67], тобто, фактично, підготовка селянської реформи. Сюди надходили матеріали Губернських комітетів, донесення начальників губерній і предводителів дворянства про селянські заворушення. Незмінним членом Земського відділу став взятий до Міністерства в грудні 1857 року Яків Олександрович Соловійов, який зарекомендував себе людиною ліберальних поглядів.

Вже 17 березня 1858 року в Земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянським Губернським комітетам по влаштуванню селянського побуту» [2, с.162-167]. Проект налічував 6 глав, які містили програмні установки та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалась земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалось збереження права власності землею, у проекті селянські наділи планувалось залишити або в громадському користуванні, або в обшинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше ставиться питання про розміри селянського землекористування, з'являється формулювання: «звичайний наділ» з роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. Ще раз, як у не затвердженому проекті циркуляру, наголошується думка про поширення викупу на польові ділянки. У четвертому розділі говориться про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. І, зрештою, у шостому розділі поставлено питання про механізм реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селянами» [3, с.70], або рішення тимчасових комісій, що представляли би інтереси селян. Тобто, вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства в місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою боротьби ліберальних та консервативних кіл у Головному Комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була піддана критиці, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним Комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, а також Ланського і Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона була обов'язковим документом для комітетів.

Те нове, що полягало в Квітневій програмі в порівнянні з рескриптами, – це значно розширена компетенція Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їх діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій – «накреслення проектів спільного сільського статуту» [11, с.167-168], який би визначив новий устрій пореформеного села. Губернським дворянським комітетам передавалися, таким чином, не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Якщо під час розробки та прийняття рескриптів уряд пробуджував ініціативу дворянства, залишаючи важелі у своїх руках, то Квітнева програма вже багато в чому передавала ініціативу в справі реформи дворянству. В умовах, коли більшість дворянства було вороже налаштоване щодо реформи та домагалось збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло призвести до далекосяжних наслідків – визначити сутність реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Квітнева програма вирішувала питання форми для проектів Губернських комітетів, надаючи зразок, що складалася з 10 глав, але сам зміст вирішення земельного питання викладений у ній був ще більш розпливчато, ніж у рескрипті. Контекст програми не виключав безземельного звільнення селян після зобов'язаного періоду. Із введенням трьох періодів діяльності Губернських комітетів остаточне вирішення питання про майбутній статус відносин на селі передавалося самим поміщикам. Сам Ростовцев, як свідчить проект програми за його підписом, не мав на увазі безземельне звільнення селян. У проекті говорилося: «орні, сінокісні та інші поземельні угіддя розділяються раз і назавжди при введенні нового положення» [1, с.67]. Але у затвердженому варіанті Програми це положення не збереглося.

Незабаром після квітневої програми були прийняті та розіслані начальникам губерній при двох циркулярах від 16 травня 1858 року [11, с.172-182] «основні засади» про устрій сільських товариств і волостей, про повітове управління та поліції, про заснування мирових суддів (в подальшому перейменовано у мирових посередників). Стверджувалося повне панування поміщика над органами селянського управління, його вотчина влада. Інститут мирових суддів розглядався в цей час як частина механізму реалізації реформи. Його компетенція обмежувалася вирішенням спірних справ між поміщиками та селянами при реалізації затвердженого для кожної губернії окремого положення. Введення цих положень в дію, згідно Квітневої програми, покладалося на дворянські комітети.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком прийняття Квітневої програми для Губернських комітетів, був Проект повсюдного створення в Росії генерал-губернаторств, розроблений укладачами програми – Ростовцевим і тасмним радником Михайлом Позеном. Цей внутрішній зв'язок двох програмних документів позначився у листі Позена Ростовцеву від 2 травня 1858 року [6, с.59-63], в якому дається оцінка прийнятої Квітневої програми та намічається план подальшої співпраці.

Позен вважав, що затверджена урядом програма відступила від початкового задуму, а переробки відняли «половину її гідності» [6, с.60]. Мається на увазі, що термін зобов'язаного періоду в ній не визначено, а раніше він передбачався в 28 років, що право викупу садиби зберігалось за селянами і після закінчення зобов'язаних відносин. «Такого посягання на власність дворян государ вірно не допустить» [6, с. 60], вважав тасмний радник, але зауважував, що «програма і в теперішньому вигляді надзвичайно полегшує перебіг занять Губернських комітетів» [6, с.60]. Він ставив у цьому листі перед Ростовцевим нове завдання – утворити на період реалізації реформи тимчасову військово-адміністративну владу на місцях в особі генерал-губернаторів, по одному на дві або три губернії. «Власне у селянському питанні треба доставити їм владу вживати всіх заходів, які виявляться необхідними» [6, с.60], – наставляв Позен. На короткий термін розрахунки його виправдалися. Ростовцев незабаром подав Олександрові II записку про генерал-губернаторах, ще деякий час квітнева програма залишалася в силі.

Проект «Положення про тимчасових генерал-губернаторів» був схвалений Олександром II і вже 17 травня 1858 року міністр внутрішніх справ отримав вказівку розробити інструкцію для реалізації цього Положення. До проекту додавався поіменний список генерал-губернаторів для всієї Росії. Вони наділялися необмеженою владою, повинні були спостерігати за діяльністю Губернських комітетів і надавати їм сприяння в реалізації реформи. Введення нових законів про повітове управління та поліцію становило особливий обов'язок генерал-губернаторів. Передбачалося також, що вони будуть стежити за діяльністю мирових суддів. Але головним їх обов'язком ставало забезпечення громадського порядку та спокою в

губерніях. У разі непокори селян під час проведення реформи генерал-губернатори зобов'язані були приймати найсуворіші заходи. Підкорялися вони безпосередньо царю і Сенату. Складається враження, що Проект цей заздалегідь виходив з того, що селяни не можуть бути задоволені реформою, і введення генерал-губернаторів з необмеженими повноваженнями мало забезпечити громадський порядок. Через два місяці, заперечуючи аргументи противників проекту, Олександр II напише: «Хто може поручитися, що, коли нове положення буде проводитися у виконання і народ побачить, що очікування його, тобто, свобода, на його погляд, не збулася, чи не настане для нього хвилинка розчарування? Тоді вже буде пізно посилати звідси особливих осіб для упокорення. Треба, щоб вони були на місцях» [1, с.97].

Серед факторів, що сприяли зміні урядової політики в селянському питанні, після прийняття Квітневої програми, найважливішим було зростаюче невдоволення селян у зв'язку з тривалим очікуванням скасування кріпосного права, посилення селянських заворушень і – в цій обстановці – виступ селян в Естляндії в травні-липні 1858 року. Всього селянських заворушень за 1858 рік, згідно з хронікою збірки «Селянський рух в Росії в 1857-1861 рр.» [5] налічувалось 378. Ще одним важливим елементом суспільно-політичної обстановки в країні були настрої в середовищі панівного класу, що позначились виділенням різних напрямків і течій, розмежуванням ліберальних і консервативних сил. Ці тенденції знайшли відображення в діяльності Губернських дворянських комітетів, що розгорнулася в другій половині 1858 року повсюдно.

Ставши на непросту дорогу скасування кріпосного права, уряд пильно стежив не лише за реакцією селянства на урядові заходи. Не в меншій мірі увага уряду була прикута до пануючого класу. У перші місяці після рескриптів Назімову й Ігнат'єву Ланський повідомляв у своїх щотижневих доповідях Олександр II про згоду дворянства відкрити у себе в губерніях комітети, або незгоду підтримати розпочаті урядом заходи. Коли Губернські комітети були створені, в доповідях міністра з'явився матеріал про протиріччя між більшістю і меншістю членів. Це особливо помітно в матеріалах за літо і осінь 1858 року.

Одне з перших серйозних зіткнень в середовищі дворянства відбулося у Нижегородському губернському комітеті в червні 1858 року. Більшість Комітету постановила встановити викуп за особисте звільнення селян. Згідно доповіді Ланському від губернатора Муравйова, при цьому були допущені «зухвали й образливі» [3, с.82] висловлювання на адресу членів меншини Комітету, які виступили проти викупу селянами особистої свободи. Кілька членів меншини і голова Губернського комітету, предводитель дворянства Микола Петрович Болтін покинули засідання. Четверо інших «скривджених членів» [3, с.82] представили губернатору доповідну записку, в якій пояснили, що вони не мають наміру віддалятися від покладеного на них обов'язку.

У зв'язку з повідомленнями Муравйова Ланський представив Олександр II записку від 26 липня 1858 року «Про незгоду між членами Нижегородського комітету» [3, с.87]. Міністр пропонував: підписану більшістю Нижегородського комітету думку про викуп селянами особистої свободи відкинути; «голови й тим членам, які в думках своїх керувалися засадами людинолюбства і державної користі, оголосити благовоління вашої величності» [3, с.89]; начальнику губернії особисто відкрити перервані засідання комітету, оголосивши «найвищу волю» строго дотримуватися змісту рескрипту. На наступний день Олександр II на доповіді міністра написав: «Виконати і внести в Головний комітет» [3, с.87]. На це рішення Комітет послыався в подальшому при спробах інших Губернських комітетів домогтися прямої грошової винагороди за скасування кріпосного права. Так, 24 грудня 1858 року було відхилено клопотання Воронежського комітету «про винагороду поміщиків за відміну кріпосного права» [1, с.305]. Однак саме рішен-

ня по Нижегородському комітету від 27 липня 1858 року не було опубліковано. У виданих журналах Головного комітету воно теж відсутнє. Заслуговує на увагу те, що Ланської представив Нижегородську справу напряду Олександрю II, минаючи Головний комітет, й імператор, вирішивши її, поставив Комітет перед dokonаним фактом. Соловійов, який брав участь в складанні цієї записки Ланського, відзначав, що такий результат Нижегородської справи знімав відкриту постановку питання про викуп особистості і зруйнував ілюзії консервативних членів Головного комітету про можливість безземельного звільнення селян з грошовою винагородою поміщиків. Соловійов звертав увагу на те, що, в зв'язку з нижегородською справою, вперше явно означився поділ дворянства в Губернських комітетах на більшість та меншість, і влада відкрито встала на сторону меншості. Загальний висновок Соловійова наступний: «Нижегородська справа була видимою межею, з якої пасивне положення Міністерства внутрішніх справ перетворюється в активне, оборонне становище – в наступальне» [7, с.410].

Майже одночасно з вирішенням інциденту в Нижегородському комітеті Ланський поставив питання про направлення в потрібне русло роботи північно-західних Губернських комітетів, на цей раз вже перед Головним комітетом. Поштовою до подання міністра послужили рішення Віленського та Ковенського комітетів. У відношенні до Ланського від 9 липня 1858 року [1, с.139] Назімов повідомляв, що ці комітети знаходять незручним за місцевими умовами окремий викуп садиби. Що стосується польової землі, то Віленський комітет схилився до визнання постійного користування, а Ковенський пропонував викуп її селянами у власність на основі добровільних угод і заміну панщини оброком, а після перехідного періоду – обов'язковий викуп. Обидві постанови не забезпечували збереження за селянами в їх невід'ємне користування існуючих наділів на час перехідного періоду. Тому здійснення кінцевої мети проєктів – постійного користування наділами у Віленському комітеті й обов'язковий викуп у власність в Ковенському – реально могло відбуватися вже після процесу обезземелення, який з'явився б неминучим наслідком невизначеності перехідного періоду.

У своєму Міркуванні [1, с.212] з приводу цієї справи, представленою в Головний комітет, Ланський зробив такий висновок: «Основну думку західних комітетів про заміну викупу садиб викупом взагалі селянських угідь не можна не схвалити» [1, с.212]. При цьому міністр допускав явну натяжку: Віленський комітет не виносив постанови про викуп польових наділів. Підтримуючи ідею викупу наділів у власність, міністр, разом з тим, висловлював занепокоєння про невизначеному становищі селян до здійснення цього заходу, попереджав про небезпеку обезземелення. Він підкреслював: «Відповідно до вказівок уряду, має бути визнано корінним началом, що раз віддана селянам земля у них не відбирається» [1, с.213]. Тим часом, такої вказівки не було у рескриптах і, тим більше, в Квітневій програмі, а тільки у відношеннях міністра до начальників губерній, що не було обов'язковим для дворянства. І, судячи з контексту, ця неточність Ланського не є випадковою. Заміна панщини оброком, запропонована Комітетами, визнавалася міністром доцільною. Вносячи своє подання до Головного комітету, міністр намагався, використовуючи окремі формулювання постанов Комітетів, надати своїм Міркуванням силу офіційних урядових вказівок дворянським Комітетам Віленського генерал-губернаторства. Втім, Головний комітет не прийняв Міркування міністра. Спроба Ланського провести в урядовому документі ідею викупу польових наділів селянами у власність закінчилася невдачею. І все ж, вона цікава для характеристики розстановки сил в урядовому таборі.

Обидві справи, і нижегородська, і північно-західних комітетів, виявляють ініціативну позицію Міністерства внутрішніх справ відносно Губернських комітетів і Головного комітету. У той же період в Міністерстві був складений ще один

документ, мета якого полягала в тому, щоб довести непотрібність і навіть небезпеку для селянської справи повсюдного введення генерал-губернаторств: «Записка про наслідки ймовірного встановлення тимчасових генерал-губернаторів» [1, с.341], представлена Ланским Олександром II 1 серпня 1858 року. Записка була спрямована проти введення надзвичайних заходів. Укладачі нагадували царю, що в правління Олександра I і Миколи I пропозицію про повсюдне введення генерал-губернаторів неодноразово відкидалося. Автори записки вселяли Олександрові II думку про довіру народу до монарха-визволителя, вони бачили політичну роль монархії у рівномірному захисті інтересів дворянства та селянства. Чи було це переконанням або тактичним прийомом? Міллотін, Ланський, Ростовцев під час головування у редакційних комісіях, будуть не раз вдаватися до цього аргументу. Водночас, вони визнавали, що безпосередньою опорою в проведенні селянської реформи на основі викупу селянами землі у власність може бути тільки «освічене», тобто, ліберальне, дворянство. Аргумент про роль монарха як захисника інтересів дворянства та селянства можна витлумачити і як тактичний крок, і, разом з тим, як своєрідне відображення просвітницьких ілюзій, властивих ліберальній бюрократії в цей період. Уявлення про державу як надкласового суддю та регулятора дисгармонійних інтересів різних станів і груп було ілюзією, характерною для багатьох напрямків суспільно-політичної думки того часу.

Список використаних джерел:

1. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 1 – 522 с.
2. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 2 – 450 с.
3. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу : в 2-х т. // Архив Гос. Совета. – Пг. : Гос. тип., 1915. – Т. 3. Приложения к Журналу Главного комитета по крестьянскому делу по заседаниям. – 558 с.
4. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856-1861) / Л.Г. Захарова. – М. : Изд. МГУ, 1984 – 256 с.
5. Крестьянское движение в России в 1857 – 1861 гг. Сборник. / под. ред. Н.М. Дружинин. – М. : Соцэкгиз, 1963 – 882 с.
6. Позен Михаил Павлович (1798-1871). Бумаги по крестьянскому делу. – Dresden : В. Wienecke, 1864. – 331 с
7. Русская старина. Томъ XXXIV. 1882. Выпу. 4-6. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1882. – 880 с.
8. Савчук А.А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії / А.А. Савчук // Вісник аграрної історії. Науковий журнал. – К., 2015. – №11-12. – С. 217-223
9. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в радянській історіографії 1950-1960-х років / А.А. Савчук // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 120 (5). – С. 69-72
10. Савчук А.А. Селянська реформа 1861 року в сучасній історіографії / А.А. Савчук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2017. – Вип. 25. – С. 341-347
11. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян. – СПб. : В типографии Министерства Внутренних дел, 1861-1884. – Т. 1. – 138 с.

The article presents the characteristics of the April Program of 1858 as an important stage in the activities of the Main Committee on Peasant Affairs and political fight around it. Also has been researched the results of the Program for the preparatory reform process of 1861.

Particular emphasis is placed on the study of available sources: the actual April program and a number of legal documents preceding its adoption or were called by the Program.

Key words: Emancipation reform 1861, April Program 1858, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, serfdom, Alexander II of Russia

Отримано: 21.12.2017

УДК 378.011.3-051(373.3(477.4)«18-19»

І. В. Сесак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджуються навчальні заклади Київської, Подільської і Волинської губерній, у яких здійснювалася підготовка вчителів початкових шкіл. Вони в основному підпорядковувались Міністерству народної освіти і Святішому Синоду православної віри. Показано нестачу шкіл, вчителів та їх низький освітній рівень тощо, а також реакційну політику царизму в галузі освіти.

Дуалізм в управлінні та підпорядкуванні початкових шкіл краю зумовив і відповідну систему підготовки педагогічних кадрів. Так, для народних училищ Міністерства народної освіти вчителів готували: учительські інститути, учительські семінарії, 8-мі педагогічні класи жіночих гімназій, прогімназії та інші. Підготовку вчителів для церковнопарафіяльних шкіл здійснювали церковно-вчительські школи, духовні чоловічі і жіночі та єпархіальні жіночі училища, а для шкіл грамоти-другокласні церковнопарафіяльні школи. Разом з тим, підготовка вчителів здійснювалася у духовних семінаріях, на педагогічних курсах, через екстернат тощо. Бажаними вчителями у початкових школах були випускники духовних семінарій та єпархіальних училищ, вищих та середніх навчальних закладів (гімназій). Вважає мала кількість вчителів з вищою освітою.

У дослідженні вказано, що підготовку вчителів також здійснювали навчальні заклади Відомства установа імператриці Марії, зокрема: Київський інститут шляхетних дівчат (з 1838 р.) та маріїнські жіночі гімназії з кінця 60-х років XIX ст. та інші.

Помітну роль у підготовці учительських кадрів та покращенні їх освітнього рівня відіграли з 1904 р. земські установи, які не тільки виділяли кошти на заснування нових педагогічних шкіл, але й турбувались про покращення освітнього рівня вчителів, організували педагогічні курси, утримували стипендіатів, матеріально і морально підтримували престиж вчителя.

З'ясовано, що низький рівень розвитку освіти у правобережних губерніях України впродовж XIX ст. – на початку XX ст. вимагав сотень і тисяч нових шкіл, а відповідно підготовлених вчителів, особливо у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти. Царський уряд виявився не в змозі вирішити цю проблему, хоч над нею працювали і були певні успіхи.

Ключові слова: початкова школа (однокласна і двокласна), міністерське училище, церковнопарафіяльна школа, школа грамоти, учительський інститут, семінарія, духовна, учительська, церковно-вчительська школа, другокласна церковнопарафіяльна школа, екстернат та інші.

Проблема підготовки вчительських кадрів завжди була злободенною та досить важкою проблемою. Вона була, є і залишається актуальною. До початку 60-х років XIX століття у Правобережній Україні не було спеціально організованої підготовки вчителів, хоч у першій половині XX ст. діяли духовні семінарії, духовні і